

Здравко РАНКОВИЋ

НОВИНЕ ВАЉЕВСКИХ ПАРТИЗАНА

Међу борцима Ваљевског народноослободилачког одреда и на слободној територији коју су они створили појавио се 1941. и почетком 1942. године већи број различитих информативно-пропагандних гласила — радио вести, билтена, зидних и цепних новина — која су излазила легално. У развијању револуционарне свести и борбеног елана она су имала веома важну улогу. „Штампана“ су на шапилографима или гештетнерима, у тим приликама јединим средствима за постизање колико-толико већег тиража. Једина штампарија на подручју деловања овог одреда налазила се у Ваљеву које су партизани, истина, доста дуго држали под блокадом али су се, ипак, све до септембра 1944. године у граду задржале јаке непријатељске снаге. Због тога није ни било могућности да се у ваљевском крају у овом облику партизанског деловања постигну онако блистави резултати каквих је било у суседном Ужицу где су излазиле „Вести“, „Борба“, Билтен Врховног штаба и „Омладинска борба“.

Облик и околности у којима се јављају ова гласила, а поготову дуготрајнија осека ширих устаничких акција у околини Ваљева, настала при крају зиме 1941/42. године и сурови терор окупатора и домаћих издајника условили су да се мало шта сачувало од овог материјала, који би данас сигурно имао изванредну документарну вредност. Део овог фонда пропао је вероватно и у првим годинама после ослобођења. Ваља, међутим, рачунати и с тим да је понешто од докумената ове врсте све до данас промакло пажњи истраживача и да ће се и даље употпуњавати слика издавачке делатности ваљевских партизана.

Радио-вести

Најранији облик партизанске информативне делатности у ваљевском крају представљало је припремање и умножавање радио вести којих је, изгледа, било у свим деловима Ваљевског партизанског одреда. Свакодневно су бележене вести о стању на светским ратиштима које су емитовали Радио Москва и Радио Лондон, а од новембра 1941. и Радио Југославија. Мада не располажемо поузданијим

доказима претпостављамо да су у ову сврху коришћене и вести које је у октобру и новембру емитовала партизанска радио-станица, најпре из Толисаваца код Крупња а касније из Ужица.

Забележене вести су умножаване и дељене борцима и мештанима села кроз која се пролазило. За умножавање коришћене су машине за писање, шапилографи и гештетнери. Текстови су исписивани без прореда да би се на што мањем простору саопштило што више података.

Издавање радио-вести настављено је и у условима када у ваљевском крају није било партизанских одреда и кад је партијски рад морао бити крајње конспиративан. Тада је често једину могућност за умножавање представљало исписивање вести руком уз коришћење индига.

Вести забележене слушањем радио-програма биле су доминантан али не и једини садржај овог облика партизанског информисања. Саопштењима о догађајима на међународном ратишту, успесима савезника и поразима фашиста прикључиване су често кратке информације о размаху устанка у разним крајевима Југославије и о акцијама ваљевских партизана.

У дневницима, мемоарским сведочанствима и другој документарној грађи забележено је о радио-вестима доста података. Пишући о културном раду у Подгорском батаљону Ваљевског партизанског одреда „Борба” указује и на велико интересовање бораца ове јединице за радио-вести које су почеле да се припремају доста рано и у тој мери су постале „прека потреба партизана” да „више нису могли без њих”. У наставку овог написа се каже : „На једном месту кувари се побунили што им тога дана нису прочитане радио-вести. Тражили су да им се одмах прочитају вести, што је учињено, а те грешке више се нису понављале”.¹ Има, иначе, и сачуваних примерака радио-вести који се налазе у збиркама Народног музеја и Историјског архива у Ваљеву и у београдским музејима и архивима.

Четни и батаљонски листови и листови команди места

Сва ова гласила припремали су, по правилу, чланови културних екипа које су у устанку 1941. године биле образоване при партизанским четама, батаљонима и командама места и то је био један од облика њиховог ангажовања. Рађена су најчешће у виду зидних новина, а ређе као билтени и цепне новине и излазила су у релативно малом тиражу. Пошто су била намењена ужем кругу заинтересованих — борцима појединих делова одреда и грађанима одређених места — она су и скромним тиражом задовољавала те потребе. Њихови садржаји односили су се пре свега на живот и рад ових партизанских јединица, на живот бораца и становништва тих подручја

¹ Двадесет хиљада људи на партизанским приредбама, „Борба”, бр. 17, 22. новембар 1941.

мада је било и чланака о борбама у земљи и свету и написа теоријског карактера.

Информативна делатност у Подгорској партизанској чети започета је тако што је борцима подељена хартија да би на њој у слободним часовима „пнешто саставили за Зидне новине”. Ужичка „Борба” о томе сведочи: „У слободним часовима другови су прислањали хартију на кундак од пушке и писали. Први допис предао је сељак, а написао је: „Моја је жеља да ударимо што пре на нашу престоницу Владимирце и да се стрељају сви који праве грешке”. Циганин је писао о своме животу у партизанској чети и о односу са друговима. Није могао да се нахвали својих другова. У другом броју Зидних новина Циганин-партизан већ је писао о томе како је са председником општине дошао у сукоб зато што му је овај хтео да стави жуту траку, по наређењу Хитлера. Тај допис био је један од најлепших у том броју Зидних новина. Остали су писали о ранијем мучном животу сељака и радника и о томе како треба да буде у будућности”. Размахом устанка и прерастањем чете у батаљон појављује се уместо једних већи број зидних новина које се припремају по водовима и четама. Као заједничко гласило покренуте су цепне новине „Подгорски партизан”, који је „садржавао све оно што и Зидне новине, а имао је и разних података из економије и других наука. Као и у Зидним новинама, и овде се осећао недостатак карикатуриста”.²

Своје гласило, које се на више места помиње под називом „Вести”, имао је у јесен 1941. године Колубарски батаљон. О њему Милош Бајић пише: „Имали смо зидне новине, имали смо такође неку врсту четних новина. . . За њих сам правио актуелне карикатуре, било их је неколико. Нацртао сам вешање на Колубарском мосту, на путу Мионица — Дивци, где су Немци обесили двојицу родољуба. . . Направили смо примерак четних новина на пак-папиру; колико се сећам формат је био отприлике 30 x 20 сантиметара. Било је доста ликова унутра. Шта смо имали у садржају? Дали смо неке текстове и информације о акцијама Колубарског батаљона. Било је актуелних карикатура, имали смо песама, „врапца”. Послат је по четама. Више се не сећам колико смо примерака направили, али смо га имали на терену. . . Зидне новине смо такође правили, али сад не могу да се сетим како су оне изгледале, где смо их стављали. Можда тамо где се штаб налазио у том тренутку”.³

Трећи тамнавски батаљон издао је у октобру 1941. године један број Билтена који је уредио Милисав Вуковић, студент из Комирића, који је био задужен за културно-пропагандни рад у батаљону. О листу и Вуковићевом позиву за сарадњу сведочи Живан Ранисављевић: „Мој вод се управо спремао за неку акцију и нисам био у могућности да пишем нешто ново, него сам му рекао да имам две песме

² Исто.

³ М. Бајић, Све је изнова почињано, „Култура у прошлости ваљевског краја”, Ваљево, 1977, 89.

(„Да л' те борба плаши, друже” и „Труба на узбуну” које су некад рецитоване на радничким синдикалним састанцима и које су, 1937. године, штампане у београдском „Графичару” и загребачком „Графичком раднику”. Знао сам их напамет и казивао му их, а Милисав их је записивао. Рекао ми је да ће једну штампати у првом броју Билтена. Билтен је изашао, лепо опремљен, на тридесетак страна куцаних машином за писање и у тиражу од око педесет примерака. Раздељен је, како ми је рекао Милисав, четама и водовима и био је читан на ужим и ширим састанцима. У њему је изашла и моја песма „Да л' те борба плаши, друже”. Сећам се да је Билтен имао и прилог Жарка Селаковића, студента из Уба. На једном састанку Јосип Мајер је похвалио Билтен, а о том нашем подухвату упознати су и другови у Ужицу. Било је примедби на оштрину писања појединих другова, али је, све у свему, Билтен оцењен као добар и веома потребан. Замерке су се односиле на оштрину којом се у неким написима тражила немилосрдна борба против свих који нису са партизанима.⁴ Смрт Милисава Вуковића прекинула је даље излагање Билтена Тамнавског батаљона.

Септембра 1941. покренула је крупанска омладина Зидне новине које су рађене у пет-шест истоветних примерака и истицане на зградама Болнице, Народне читаонице, Команде места и друга истакнутија места у варошици. Тако се радило све до поновног уласка Немаца у Крупань.⁵ Уредник је био Бошко Новаковић, секретар организације СКОЈ-а у Крупњу, који у својим сећањима истиче: „Радио сам на уређивању листа са Радмилом Симовић — Бебом из Крупња. Радмила је прикупљала рукописе и оне које одаберемо прекуцавала је. Нисмо имали штампарије па смо прекуцане и сређене рукописе извлачили на шапилографу у потребном броју примерака. Рукописи су извлачени на обичном машинском папиру дуплог формата и то само са једне стране, јер смо се одмах били одлучили да се лист поставља на табле, које смо поставили на пет-шест места у граду, да би био приступачан што већем броју грађана, борцима који би се налазили у граду, радницима у фабрици где су прављене бомбе од водоводних цеви. Само смо у болницу слали савијен примерак који је рањеницима најчешће читао Добривоје Бошковић, партизан. Због оваквог начина издавања, лист смо назвали Зидне новине, јер је он то стварно и био. У листу је сарађивао већи број грађана и партизана. Међу њима је био и др Пера Чакуљевић. Интересантно је да је доктор писао патриотске песме у складу са актуелним тренутком. Готово у сваком броју писали смо уводник у коме смо инсистирали на јединству партизана и четника, разобличавали колебљиво држање и напуштање положаја четничких јединица под командом Драже Михаиловића. Штампали смо делове из говора Милоша Минића, Владе Зечевића, Фиће Кљајића, Драгојла Дудића и других.

⁴ Ж. Ранисављевић, Новине тамнавских партизана, прилог за књигу „Култура и уметност ваљевских партизана” (у рукопису).

⁵ С. Ристановић, „Устаничка Рађевина”, Шабац, 1971, 119.

Мени је саветовано да пре објављивања листа примерак покажем Влади Зечевићу, како би он видео о чему се пише. Иако сам то редовно чинио, не сећам се да је и једном он погледао лист пре него што је објављен у граду. Говорио је: „Имам поверења у тебе, верујем да је унутра све што треба и како треба. Прочитаћу када и други”. Доласком Мачвана појачан је рад на културном пољу. Професор Мома Михаиловић одредио је као појачање редакцији два студента. Лист је захваљујући томе постао квалитетнији. Сада је, поред уводника, делова из говора руководиоца устанка, патриотских песама, чланака са бојишта и информација, лист доносио и шаљиве песме, анегдоте, карикатуре и цртеже који су могли да насмеју и развеселе. Сећам се једног издања чији је примерак однет у Ужице. У овом броју на средини листа била је приказана слободна територија око које пуцају и распадају се ланци под притиском партизанских јединица, а у центру свега силуета радника са чијих мишица падају покидани окови”.⁶

Са овим Новаковићевим сећањем нису сасвим сагласни подаци које је забележио Слободан Ристановић. Наводећи да је Културно-просветно друштво у Крупњу донело 28. септембра 1941. одлуку о покретању листа који је добио назив „Глас слободе” Ристановић пише: „Први број овог листа у виду билтена изашао је почетком октобра месеца. Једном недељно на осам страна „Глас слободе” је доносио вести о партизанским борбама у Подрињу и широм Југославије, о раду Народноослободилачког одбора, омладине и слично”.⁷ Назив „Глас слободе” помиње и Мића Јеремић истичући да су лист „уређивали, углавном, Бошко Новаковић, Радован Вуковић и Маријан Стилиновић”.⁸

У Пецкој су извесно време излазиле „Вести”, гласило које је припремала Команда места у овој варошици, односно њен командант учитељ Стева Милатовић. Пишући Милатовићеву биографију публициста Раде Вуковић износи податке и о „Вестима”: „Оне излазе све до друге половине октобра, када у Ужицу почиње да излази „Борба”. После тога Команда у Пецкој само повремено издаје „Вести”. Оне углавном доносе информације о борбама”.⁹

Ове податке о листовима које су издавале партизанске чете, батаљони и команде места употпунићемо сећањем Сретена Читаковића: „Свака партизанска чета уређивала је зидне новине, у којима су борци писали о својим сећањима на поједине догађаје из борбе, затим шале, песме и карикатуре. Сећам се карикатура које је Жикица Јовановић — Шпанац, командант Колубарског партизанског батаљона, спремио за зидне новине у време када су јединице овог батаљона боравиле на Мравињцима, средином децембра 1941. године. На

⁶ Б. Новаковић, Културни живот у ослобођеном Крупњу, „Култура ваљевског краја у прошлости”, Ваљево, 1977, 99—100.

⁷ Сл. Ристановић, н. д., 119.

⁸ „Политика експрес”, 28. септембар 1977.

⁹ Р. Вуковић, Стеван Стева Ј. Милатовић, Гласник Историјског архива, бр. 4—5, Ваљево, 1969, 382.

првој карикатури су представљени Милан Недић и Дража Михаиловић, верне слуге окупатора. Нацртао је како Дража прима новац од Недића. Испод слике пише: „Пуковниче Дражо, не губите време, нападните одмах мучки партизане”. На другој карикатури су постројена три четника различитих висина и дебљина, а њихов командант Дража Михаиловић врши смотру. Испод њих је написао: „Смотру врши баш пуковник Дража, поздравља га јуначка му стража”.¹⁰

„Партизан”, орган ваљевских и подрињских партизана

После тзв. прве непријатељске офанзиве, односно повлачења главнине партизанских снага у Санџак и губитка већег дела слободне територије, гасе се, сем радио-вести и понеких зидних новина, сва гласила која су издавали борци Ваљевског партизанског одреда. Највећи недостатак настао је, међутим, прекинутим излагањем „Борбе” која је у великом броју примерака стизала у све делове овог одреда и на цело подручје његовог деловања. У ситуацији која је захтевала да се „с обзиром на перспективу тешке борбе” нарочита пажња „посвети теоријској изградњи младих чланова Партије у одреду и уздизању свести партизана”¹¹, Окружни комитет КПЈ за Ваљево и штаб Ваљевског партизанског одреда донели су, у договору са Окружним комитетом за Шабац који се у ово време налазио на подручју ваљевског краја, одлуку о покретању листа „Партизан”. О томе су партијске јединице и чланови Партије обавештени у писму Окружног комитета КПЈ за ваљевски округ од 20. децембра 1941. године у коме се каже: „Другови, у недостатку друге наше штампе почео је да излази „Партизан”, орган ваљевских и подрињских партизана. Потребно је да „Партизан” излази најмање три пута месечно, а то ће се постићи једино пуном и сталном сарадњом свих чета. Одговорност за сталне дописе за „Партизан” пада на партијске јединице по четама. Од сада, другови, схватите као дужност и директиву, да једном недељно шаљете дописе (о борбама, догађајима у позадини, приредбама у чети, актуелне чланке и др.) за „Партизан”; дописе шаљите преко сталних курира политичком комесару одреда”.¹² Поред разлога који су руководство устанка у овом делу Србије определили на покретање листа, у ових неколико реченица означена је, у главним цртама, и његова садржина, затим ритам излагања и начин прибирања материјала за објављивање.

Неведени одломак из писма Окружног комитета КПЈ показује и то да је „Партизан” почео да излази пре 20. децембра 1941. године, но бар засад нисмо у могућности да утврдимо и кад је то тачно било. Располажемо, међутим, са две сажете оцене првог броја листа. У

¹⁰ С. Читаковић, Излагање у разговору о културно-уметничком и пропагандно-политичком раду у Ваљевском партизанском одреду, одржано у Ваљеву 7. децембра 1979.

¹¹ Зборник докумената и података о НОР југословенских народа, том I, књ. 3, Београд, 1953, 226.

¹² Зборник . . . , том I, књ. 1, Београд, 1949, 302.

извештају ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Србију, писаном 1. септембра 1942. Мирко Томић даје, између осталог, и закључке са састанка који је он имао са Окружним комитетом КПЈ за Ваљево 29. децембра 1941. године. Један од наведених ставова гласи: „Да се организује агитпроп група Ваљевског одреда и да она узме редакцију листа „Партизан“ који је био орган Ваљевско-мачванског одреда. Да се поправи линија листа, јер је први број скренуо са народноослободилачке борбе улево”.¹³ Милан Дракулић је у својим ратним записима забележио: „Добисмо и први број „Ваљевског партизана“. Веома је добро опремљен, читамо га групно, заједно са сељацима”.¹⁴ Било је то у Горњим Лесковицама, у време припрема за дочек Нове године.

Други број „Партизана“ изашао је 23. децембра 1941. године. Један његов примерак, делимично оштећен и нечитљив, налази се у Институту за историју радничког покрета Србије, а у препису у Историјском архиву у Ваљеву. Сачуван је и један примерак трећег броја који се чува, под бројем 939, у збирци Народног музеја у Ваљеву. Десетак његових листова невеликог формата (21 x 15 сантиметара) доста је оштећено и пожутело од влаге којој су, вероватно, били изложени још у доба рата, али се текст ипак скоро у целости може да чита. За историју партизанске штампе, а поготово за историју штампе у ваљевском крају, то су документи од несумњивог значаја. Они уз то употпуњавају и наша знања о ваљевским партизанима и њиховој борби.

Текстове из два сачувана броја листа „Партизан“ доносимо у овој свесци „Гласника“ па се зато на њима шире не задржавамо. Описаћемо још само изглед насловне стране трећег броја, толико оштећене да је није могуће репродуковати. Уз петокраку звезду, испод које је српска тробојка, исписани су руком назив листа, ознака да је то орган ваљевских и подрињских партизана и парола „Смрт фашизму, слобода народу“. Ознаке броја и датума изласка листа (сем да је то било 1942. године) више се не могу прочитати. На основу уводног коментара „На измаку 1941. и помолу 1942. године“, а и неких других текстова, претпостављамо да је у питању трећи или евентуално четврти број „Партизана“ и да је изашао првих дана јануара.

Располажемо још само оскудним подацима о два последња броја, нашли смо их у дневнику Села Јовановића. Он је 27. јануара 1942. забележио: „Читамо нови „Партизан“ посвећен Лењину“, а четири дана касније, 31. јануара, пише: „Опет нови „Партизан“ — број 6 — о великосрпском центру, о заједници Драже и Недића у антиком. борби, о I пролетерској бригади”.¹⁵ Да је овде реч о последња два броја потврђује извештај Милоша Минића, упућен 20. маја 1942. По-

¹³ Цитирано према књизи др Н. Јовановић — др В. Глишић, „Мирко Томић“, Београд, 1974.

¹⁴ М. Дракулић, „Плима, осека, плима...“, Београд, 1961, 24.

¹⁵ С. Јовановић, Дневник октобар 1941. — фебруар 1942. године, „Провинција“, бр. 6, Шабац, 1971, 66. и 69.

крајинском комитету КПЈ за Србију, у коме се каже да је „Партизан” изашао у шест бројева.¹⁶

Минић у овом документу истиче и то да је целим тим радом, који је био „доста обиман с обзиром на техничка средства” и обухватао, поред издавања „Партизана”, и умножавање већег броја „реферата, извода из „Питања лењинизма” и Историје СКП(б)”, руководио један од чланова Окружног комитета. У писаним сведочанствима којима смо располагали једино се у записима Милана Дракулића помиње у тој улози Милка Минић: „Марширамо по великом снегу и вејавици. Другарица Милка користи и ову прилику да нас задужи да јој пошаљемо што више материјала за лист „Ваљевски партизан”, који она уређује”. На другом месту пише: „Милка нас прекорева што јој не шаљемо материјал за лист”.¹⁷

У припремању листа ангажовали су се и остали чланови Окружног комитета и неколицина других бораца. Сретен Читаковић се сећа да је, боравећи два пута у Поћути, у кући Михајла Живановића у којој је била „редакција” листа, срео поред осталих Милку Минић, Владу Пиперског, Милицу Павловић, Милана Китановића и Љубомира Петровића — Мингеја.¹⁸ Милош Минић, говорећи у помнутом извештају о „Партизану”, помиње да су у његовом покретању учествовали у име Окружног комитета КПЈ за Шабац Радован Вуковић и Вукадин Вукадиновић. Учешће њих двојице у раду на листу морало се свести само на припремну фазу и на први број јер су убрзо ова двојица предратних комуниста, побегли августа 1941. из затвора у Сремској Митровици, упућени на нове дужности. Радован је 16. децембра постао политички комесар Подринског НОП одреда и ускоро погинуо, а Вукадин је именован за политичког комесара Тамнавског партизанског батаљона.

Сарадник у „Партизану” био је и познати београдски сликар Бора Барух, који се у одреду ваљевских партизана налазио од средине децембра 1941. до средине марта 1942. године. О његовом уделу Бошко Новаковић каже: „Бора је радио насловне стране за лист, које су у сваком броју изгледале друкчије. Једанпут је, сећам се, био то портрет, глава партизана; други пут је био представљен партизан у покрету са пушком о рамену. Не бих сад могао да се сетим осталих насловних страна”.¹⁹

Мића Јеремић помиње да је предратни новинар Жикица Јовановић — Шпанац нацртао за „Партизан” карикатуру којом приказује Дражу Михаиловића како води неколико коза, а пред њим је раскрсници и путоказ: „Србија — Босна”. Испод карикатуре је писало: „И силни се Дража сроза, оде у Босну с неколико коза”.²⁰

¹⁶ Зборник . . . , том I, књ. 3, 226.

¹⁷ М. Дракулић, н. д., 22. и 25.

¹⁸ С. Читаковић, Наведени разговор.

¹⁹ Б. Новаковић, Са Бором Барухом у ваљевском затвору, „Култура у прошлости ваљевског краја”, књ. 2, Ваљево, 1979, 165.

²⁰ М. Јеремић, „Жикица Јовановић — Шпанац”, Београд, 1961.

Милан Дракулић, пак, истиче да Милка Минић није пристала да се објаве његове карикатуре о Дражи јер „нису на линији”.²¹

Кад су крајем јануара 1942. године јаке непријатељске снаге напале на невелику слободну територију у околини Поћуте и партизанске јединице које су се ту налазиле угрожен је и рад „редакције” листа „Партизан”. „Захваљујући Диши Кољковићу, који је дошао да нас упозори на опасност, избегли смо опкољавање — сећа се Сретен Читаковић. Друг Пиперски је понео гештетнер, а ми остале ствари. Морали смо брзо да се повлачимо. Идући ка Брезовици Пиперски је успут оставио гештетнер који су запленили недићевци и љотићевци”.²² Касније су космајски партизани, посредством везе у Београду, откупили управо овај гештетнер. На њему се још налазила матрица летка од 1. фебруара 1942. који је припремао Окружни комитет КПЈ за Ваљево.

²¹ М. Дракулић, н. д., 25.

²² С. Читаковић, наведени разговор.